

AKADEMİK TARİH VE DÜŞÜNCE DERGİSİ

Academic Journal of History and Idea

Research Article

Received: 14.01.2026

Accepted: 17.03.2026

Ümmügülsüm Filiz Bayram*

<https://orcid.org/0000-0002-3350-1261>

18. Yüzyıl Osmanlı Vak'anüvisi Sadullah Enverî Efendi: Ölümü, Terekesi ve Aile Mezarlığı**

Sadullah Enverî Efendi: An Eighteenth-Century Ottoman Court Historian:
His Death, Estate Inventory, and Family Cemetery

Öz

Sadullah Enverî, 18. yüzyıl Osmanlı resmî tarih yazıcılığının öne çıkan isimlerinden biridir. Beş kez vak'anüvisi olarak görev yapmış, Osmanlı-Rus ve Avusturya savaşlarını konu alan üç ciltlik Enverî Tarihi'ni kaleme almıştır. Mevcut literatürde Enverî, ağırlıklı olarak tarih eseri ve vak'anüvislik faaliyeti çerçevesinde değerlendirilmiştir. Bu çalışma, Enverî'nin portresini derinleştirmek amacıyla onu mikro-tarih yöntemiyle ele almakta ve biyografisine üç boyutlu bir yaklaşım sunmaktadır: vefatına dair kayıtlar, tereke defterinin ortaya koyduğu sosyoekonomik profil ve Karacaahmet'teki aile mezarlığında tespit edilen kabirler. Tereke kayıtları, onun geniş aile yapısını, dört evliliğini, altı çocuğunu ve 80.000 gurusu aşan servetini ortaya koyarken; vefat kayıtları dönemin bürokratik çevresindeki konumuna ve algılanışına ışık tutmaktadır. Karacaahmet'teki aile mezarlığında tespit edilen kabirler ise Enverî'den başlayarak torununa kadar uzanan çok nesilli bir bürokrat geleneğini belgelemektedir. Bu üç boyutlu yaklaşım, Enverî'yi yalnızca bir vak'anüvisi olarak değil, aynı zamanda geniş bir aileye sahip, kayda değer bir servet biriktirmiş ve devlet geleneğini sonraki nesillere aktarmış bir Osmanlı bürokrati olarak konumlandırmaktadır. Bu yönüyle çalışma, yalnızca Enverî'nin biyografisini zenginleştirmekle kalmayıp, 18. yüzyıl Osmanlı bürokratik eliti içinde yer alan bir devlet adamının aile çevresi, maddî imkânları ve toplumsal konumuna dair somut ve bütünlüklü bir çerçeve sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sadullah Enverî Efendi, Osmanlı resmî tarihçisi (vak'anüvisi), vefat kayıtları, tereke, aile mezarlığı

Abstract

Sadullah Enverî has predominantly been studied within the scope of his chronicle and his role as an official court historian (vak'anüvisi), while his socio-economic profile and familial context remain largely overlooked in the existing literature. This study argues that a fuller understanding of Enverî requires situating him within a broader social and material framework. Adopting a microhistorical approach, the study examines three interrelated sets of sources: records concerning his death, his estate inventory (tereke), and the graves identified in the family cemetery in Karacaahmet. Through this integrated analysis, it reconstructs Enverî's family structure, economic status, and bureaucratic milieu. The findings demonstrate that Enverî maintained a large household, contracted four marriages, had six children, and accumulated a fortune exceeding 80,000 gurus.

* Assistant Professor, Mimar Sinan Fine Arts University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Division of Early Modern History, Türkiye, filiz.bayram@msgsu.edu.tr

** Citation: Bayram, Ü. F. (2026). 18. yüzyıl Osmanlı vak'anüvisi Sadullah Enverî Efendi: Ölümü, terekesi ve aile mezarlığı. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 13(2). 1-21. <https://doi.org/10.46868/atdd.2026.1066>

Copyright and License Statement

All publication and copyright of this article are held by the Journal of Academic History and Ideas / Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi. The article is made available by the journal as open access under the terms of the Creative Commons Attribution–NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>). Under this license, the article may be used, reproduced, shared, adapted, and translated in any medium or format for non-commercial purposes, provided that proper scholarly attribution is given to the author(s) and the journal. The scientific, legal, and ethical responsibility for the content of the works published in the journal rests entirely with the author(s). The journal's editors and editorial board cannot be held responsible for this content. All requests concerning commercial reuse must be directed to the journal's editorial board at akademiktarihvedusunce@gmail.com.

The death records further illuminate his position within contemporary bureaucratic circles, while the family cemetery reveals a multi-generational lineage of Ottoman officials extending to his descendants. By bringing these dimensions together, the study repositions Enverî not only as a court historian but also as a member of the eighteenth-century Ottoman bureaucratic elite with substantial material resources and a sustained family legacy.

Keywords: *bureaucratic elite, court historian (vak'anüvis), death records, estate inventory (tereke), family cemetery, Sadullah Enverî Efendi*

Giriş

Sadullah Enverî, 18. yüzyıl Osmanlı bürokrasisinin ve tarih yazıcılığının dikkat çeken simalarından biridir. Hem devlet hizmetinde üstlendiği çeşitli görevlerle hem de Osmanlı tarih yazıcılığına katkılarıyla önemli izler bırakmıştır (Kütükoğlu, 1994). Beş kez vak'anüvisliğe atanmış olması, yalnızca kişisel yetkinliğine değil, aynı zamanda dönemin siyasi dalgalanmalarına rağmen kendisine duyulan güvenle de ilgilidir.

Osmanlı-Rus ve Osmanlı-Avusturya savaşları sırasında müellif ordu ile birlikte bizzat sahalarda ve kışlalarda bulunup olayları kaleme almış ve daha sonra bu notları temize geçirmiştir. Enverî'nin kendisi bu meşakkatli görevinin neticesinde, eserinin ortaya çıktığını belirtmektedir. Üç ciltlik Enverî Tarihi, birincil kaynak olarak oldukça değerlidir. Eser, yazıldığı dönemden itibaren halef selef olduğu Ahmet Vâsıf başta olmak üzere, Ahmed Cavit, Fındıklılı Süleyman Efendi, Mehmed Emin Edip Efendi, Asım Efendi, Halil Nuri Efendi ve Ahmet Cevdet Paşa gibi pek çok önemli tarihçi tarafından kullanılmıştır.

Sadullah Enverî'nin biyografiyle ilgili ansiklopedilerde ve ikincil kaynaklarda bulunan bilgiler birbirinin tekrarı olup oldukça kısıtlıdır (Bursalı Mehmed Tahir, 1342; Babinger, 1992; Parmaksızoglu, 1968; Afyoncu, 2012). Diyanet İslâm Ansiklopedisi'nde Münir Aktepe hocanın kaleme aldığı madde eksik olup önceki bilgilerin tekrarı niteliğindedir (Aktepe, 1995). Enverî'nin biyografisine ait ayrıntılı bilgiler ise 1768-1792 yılları arasındaki savaş ve barış dönemlerine ait yedi cüz ve üç ciltten oluşan tarih eseri üzerinde yapılan doktora çalışmalarında yer almaktadır. Enverî'nin 1768-1774 Osmanlı-Rus Avusturya savaşlarıyla ilgili olan eserinin ilk cildi Saffet Çalışkan tarafından doktora tezi olarak çalışılmıştır (Çalışkan, 2000). II. cilt Sultan I. Abdülhamid'in (1774/1789) tahta çıkışından 1783 yılına kadar geçen iç ve dış olayları içermektedir. Eserin II. cildi Hikmet Çiçek tarafından doktora tezi olarak çalışılmıştır (Çiçek, 2018a). III. cilt ise 1787-1792 Osmanlı-Rus Avusturya savaşlarından bahsetmektedir. Bu cilt tarafımda doktora tezi olarak çalışılmış ve TÜBA'dan kitap olarak basılmıştır (Bayram, 2023). Enverî'den sonra gelen bütün vak'anüvisler ve tarihçiler Osmanlı-Rus ve Avusturya savaşlarını Enverî tarihinden alarak eserlerine eklemişlerdir. Bu nedenle 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaşanan Rus ve Avusturya savaşları ile dönemin olaylarını anlamak bakımından başvurulması gereken temel kaynak, Sadullah Enverî'nin yazmış olduğu *Enverî Tarihi*'dir (Bayram, 2023). Enverî'ye dair mevcut literatür, ağırlıklı olarak Osmanlı Devleti'ndeki resmî görevleri ve tarihçilik faaliyeti üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu bilgiler, vefatının ardından kendisinden sonra vak'anüvis olarak görevlendirilen Ahmet Vâsıf ve

Halil Nuri Efendilerin eserlerinde yer almış, daha sonraki tarihçiler tarafından büyük ölçüde tekrar edilmiştir. *Enverî Tarihi* üzerine yapılan doktora ve kitap çalışmaları ile tereke kayıtlarına dayanan araştırmalar, ona dair bilgilerin kısmen derinleşmesini sağlamıştır. Enverî'ye ilişkin literatürün büyük ölçüde resmî vazifeler ve tarihçilik faaliyeti ekseninde şekillenmiş olması, bu çalışmada vefat kayıtlarının, tereke defterinin ve Karacaahmet'teki aile mezarının mikro-tarih yaklaşımıyla ele alınmasını gerektirmiştir. Bu kapsamda Enverî'nin ailevi ve ekonomik profili ile kuşaklar arası bürokratik sürekliliği ilk kez bütüncül biçimde incelenmiştir. Enverî'nin ailesine ait mezarlığın varlığı, bu sürekliliğin somut izlerini ortaya koyan önemli bir maddî kalıntı olarak karşımızda durmaktadır. Böylece makale, Osmanlı devlet adamlarının özel hayatı, maddî kültürü ve kuşaklar arası devamlılıklarına ilişkin biyografi ve sosyal tarih literatürüne katkı sunan bir boyut kazanmaktadır.

Görevleri

Enverî aslen Trabzonludur. Ailesi ve hayatının ilk dönemlerine ait bilgilerle sınırlıdır. Ölüm tarihine bakılarak 1735 yılında doğduğu tahmin edilmektedir. Küçük yaşta İstanbul'a gelerek eğitimine burada devam etmiş ve kâtiplik mesleğine yönelmiştir. Bâbîâlî'ye intisap ederek Kalemîyede yetişmiş; bu süreçte kendisine “Enverî” mahlası verilmiştir. Hacca gitmiş ve buna bağlı olarak isminin başına “el-Hâc” unvanı eklenmiştir.¹ Kâtiplikteki başarıları sayesinde hâcegânlığa kadar yükselmiştir (Bayram, 2023; Çiçek, 2018a; Çalışkan, 2000). Hâcegânlık rütbesine yükselen Enverî, görevi sırasında yetenekleriyle dikkat çekmiş ve Yağlıkçızâde Mehmed Emin Paşa'nın himayesine girerek Dîvân katibi olarak çalışmıştır. 1768 Osmanlı-Rus savaşında Serdânekrem Yağlıkçızâde Mehmed Emin Paşa'nın selâm ağası olarak çalışmaya başlamıştır.² Bu sırada orduda bulunan ve olayları yazmakla görevli olan Musazâde Mehmed Namık Efendi'nin hastalanıp ordudan ayrılması üzerine Resmî Ahmed Efendi'nin önerisiyle ordu vak'anüvisi olarak tayin edilmiştir. 1768-1774 yılları arasındaki savaşı; 22 Mart 1769 ordunun Davutpaşa Sahrası'ndan ayrılmasından 1774 yılında İstanbul'a dönmesine kadar geçen altı yılı kaleme almıştır. Bu dönemde Babadağı bozgununda Sancak-ı Şerif'in korunmasında gösterdiği başarı, onun devlet içindeki güvenilirliğini pekiştirmiştir. Küçük Kaynarca Antlaşması'nın (1774) ardından vak'anüvislik görevinden alınan Enverî, I. Abdülhamid döneminde ikinci kez bu göreve atanmış ve aynı zamanda

¹ Daha önceki kaynaklarda Enverî'nin maddî imkânlarının sınırlı olduğu ve bu nedenle hacca surre alayında görevli olarak katıldığı yazılmıştır (Çalışkan, 2000, s. XI). Ancak hem terekesinde yer alan bilgiler hem de böyle bir aile mezarlığının varlığı bu bilginin doğru olmadığını göstermektedir. Terekede yer alan veriler, Enverî'nin maddî bakımdan belirgin bir refah düzeyine sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Hüseyin Sankaya, iki vak'anüvisi ait servet profillerini karşılaştırmalı biçimde değerlendirdiği çalışmasıyla bu konuya açıklık getirmiştir (Sankaya, 2022). Ayrıca tarafımda yapılan çalışmada, Enverî'nin Üsküdar Karacaahmet'te bulunan mezarının yalnızca kendisine ait olmadığı, çevresinde aile bireylerine ait mezarların da bulunduğu tespit edilmiştir. Bu tür mezarların bulunduğu alan “aile sofası” olarak adlandırılmaktadır. Osmanlı Devleti'nde; önemli devlet görevlileri ve maddî açıdan yüksek servet düzeyine sahip zümreler, aile mezarlığı olarak bilinen “aile sofası” geleneğini sürdürmüşlerdir (Bayram, 2023).

² Selâm Ağası: Padişah, sadrazam ve bazı vezirlerin hizmetlerinde bulunan ve onlar adına selâm alıp vermekle görevli memura verilen isimdir (Pakalın, 1983).

Dîvân-ı Hümâyûn divitdârlığı gibi üst düzey vazifeleri de yürütmüştür (Bayram, 2023; Çiçek, 2018a; Çalışkan, 2000). 1780'li yıllarda yeniden Anadolu muhasebeciliği ve büyük tezkirecilik gibi görevlerde bulunmuş, 1787'de Vâsîf Efendi'nin İspanya'ya elçi olarak gönderilmesi üzerine üçüncü kez vak'anüvis olmuştur. Ancak III. Selim'in (1789/1807) tahta çıkışıyla Vâsîf Efendi tekrar göreve getirilince üçüncü vak'anüvislik görevi de sona ermiştir. Zîştovî Antlaşması'nın ardından dördüncü kez vak'anüvisliğe atanmış ancak 1793'te yeniden görevden alınmıştır. 1794 yılında Ahmed Vâsîf Efendi'nin sürgüne gönderilmesi üzerine beşinci ve son kez bu göreve atanmıştır. Enverî Sadullah bu son vak'anüvislik göreviyle beraber Anadolu muhasebeciliği görevini de eş zamanlı olarak yürütmüştür. Ancak bu beşinci görevi sırasında hastalanmış ve 3 Kasım 1794 Salı günü ellilerinin sonuna doğru erken sayılabilecek bir yaşta vefat etmiştir (Bayram, 2023; İlgürel, 1994). Enverî Sadullah vak'anüvis olarak tanınmakla beraber; Dîvân katibi selâm ağası, sadaret teşrifatçılığı, küçük kale tezkireciligi, cebeciler kâtipliği, küçük evkâf muhasebeciliği, Dîvân-ı Hümâyûn Divitdârlığı, Mefkufatçı, Büyük Kale Tezkireciligi, Anadolu Muhasebeciliği, Gânem Mukatacılığı, Süvari Mukabeleciliği, Çavuşbaşılık Vekâleti gibi askerî³, mali ve protokolle ilgili alanlarda önemli görevlerde bulunmuştur (Bayram, 2023; Çiçek, 2018b; Çalışkan, 2000).

Tarihçiliği

Sadullah Enverî, devlet görevine III. Mustafa döneminde (1757/1774) kâtiplikle başlamış, I. Abdülhamid ve III. Selim zamanlarında üst düzey görevler alarak geniş bir tecrübe kazanmıştır. Bu birikim onun vak'anüvis olarak atanmasında etkili olmuştur. Enverî, resmî tarihçi olarak geçmişin öğrenilmesinin gerekliliğini vurgulamış ve bu konudaki sorumluluğunun bilinciyle hareket etmiştir. Sadullah Enverî Efendi (1735-1795), tarih ilminin, bir başka deyişle geçmiş olayların herkesin anlayacağı ve yararlanacağı bir şekilde yazılması gerektiği düşüncesindeydi. Bu nedenle tarihini “orta nesir” denilen anlaşılır bir dille yazmıştır (Bayram, 2023; Çiçek, 2018a). Ayrıca eserini yazarken konu bütünlüğünü sağlamaya dikkat etmiş bu nedenle olaylar arasında bağlantı kurulmasını sağlamak amacıyla yazdığı konuyla ilgili önceki bilgilerden de bahsetmiştir (Çiçek, 2018a). Enverî eserinde dönemin padişahları ve devlet adamlarıyla ilgili övgü dolu söz ve ifadeler kullanmıştır. Ancak şahit olduğu olumsuz davranış ve tutumları da eleştirmiştir. Bu eleştiriler bazen açıkça bazen de yüzeysel bir şekilde yapılmış ağır bir dil kullanmamıştır (Bayram, 2023; Çiçek, 2018a). Enverî Tarihi'nin kaynakları; bizzat şahit olduğu olaylar, başkalarından duydukları ve resmî belgelerdir. Kendisi bazı resmî belgeleri eserine olduğu gibi aldığı ve konuları gereksiz uzattığı gerekçesiyle eleştirilmiştir (İlgürel, 1994; Babinger, 1992; Cevdet Paşa, 2017; Çiçek, 2018b). Aslında eserin bu özelliği, disiplinler arası tarih anlayışı açısından değerlendirildiğinde; birincil malzemenin korunması ve dönemin çok yönlü biçimde yansıtılmış olması nedeniyle eseri günümüz için daha kıymetli hale

³ Enverî'ye askerî görevlerine bağlı olarak tımar ve zeamet verilmiştir (Bayram, 2023). Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi belgeleri de bu durumu doğrulamaktadır; BOA, HAT, 282/16792; BOA, C.TZ, 149/7434.

getirmektedir (Bayram, 2023; Aksan, 2010; Çiçek, 2018a). Enverî, resmî belgeler, tanıklıklar ve gözlemlerle zenginleştirdiği üç ciltlik tarih eserinin yanı sıra, devletin içinde bulunduğu durumu yakından gören bir devlet adamı olarak; Sultan III. Selim'in çözüm arayışlarına dahil olmuştur. Sultan III. Selim devleti toparlamak için köklü ıslahatlar yapılması gerektiğini düşünerek ileri gelen devlet adamlarından ve aydınlardan devletin siyasî, askerî, iktisadî, ilmî, dinî ve malî durumuyla ilgili ıslahatlara yönelik raporlar istemiştir (Çağman, 1999). III. Selim dönemindeki bu faaliyetlere Sadullah Enverî de önemli katkıda bulunmuştur. Tecrübeli bir bürokrat, asker ve sefer vak'anüvisi olarak ordunun cephedeki durumunu gözlemlediğinden, deneyimlerine dayanan dört ıslahat layihası kaleme almıştır. Bu layihalar, aynı zamanda müellifin Osmanlı düzeniyle ilgili tasavvurunu ve bozulma sebeplerine dair düşüncelerini de yansıtmaktadır (Bayram, 2023; Karal, 1988; Öğreten, 1989). III. Mustafa (1757-1774), I. Abdülhamid (1774-1789) ve III. Selim (1789-1808) gibi üç farklı padişah döneminde görev yapması ona; hem siyasî istikrar dönemlerine hem de zor zamanlara tanıklık etmiş çok yönlü bir bürokrat olma vasfı kazandırmıştır. Şahit olduğu olayları sadece yazmakla yetinmemiş, konularla ilgili şahsi fikirlerini Arapça ve Farsça tamlamalar, deyimler, özlü sözler, hadis ve ayetlerle zenginleştirerek, sanatsal bir üslupla ifade etmiştir. Bu şekilde bir devlet adamı olarak taşıdığı sorumluluğu yerine getirmiş yazdığı layihalar, şiirler ve tarih çalışmalarıyla sadece vak'anüvislik kurumu içinde değil, Osmanlı devlet adamları arasında da seçkin bir yer edinmiştir.

Sadullah Enverî'nin Ölümü

Osmanlı tarih yazımında yer alan vak'anüvislik geleneğinde, yalnızca siyasî ve askerî gelişmeler yazılmamış aynı zamanda önemli devlet adamlarının vefatları ve terceme-i halleri gibi biyografik bilgiler de eserlere kaydedilmiştir. Bu çerçevede, Anadolu muhasebecisi ve vak'anüvis Sadullah Enverî'nin ölümüne ve tercemesine ait bilgiler kendisinden sonra bu göreve tayin edilen Halil Nuri ve Ahmed Vâsîf Efendilerin eserlerinde yer almaktadır. Enverî'nin vefatına dair bilgilerin temeli bu iki esere dayanmaktadır. Günümüzde *Enverî Tarihi*'ne dair yapılan çalışmalar sayesinde müellife dair yeni bilgiler elde edilmişse de bu bilgilerin çoğu sadece devlette çalıştığı süreçle ilgili olup hayatının ilk dönemlerine ait bilgilere maalesef ulaşamamıştır (Bayram, 2023; Çiçek, 2018b; Çalışkan, 2000). Ahmed Vâsîf Efendi'nin *Mebasinü'l-Asar ve Hakaikü'l-Abbar* adlı eserinde Enverî'nin vefatı "Fevti Enverî Sadullah Efendi" başlığıyla geçmektedir. Vâsîf eserinde, Enverî'nin sadece görevde bulunduğu makamları değil, aynı zamanda ilmî ehliyeti, dürüstlüğü ve yüksek karakterine de vurgu yapılmıştır. Enverî'yi "ilm-i marifetde yegâne" ve "sıdk u istikâmetde müfredî zemâne" olarak niteleyen Vâsîf, onun çağının önde gelen alimlerinden biri olduğunu ifade etmiştir. Ancak üstün vasıflarına rağmen, dönemindeki bazı kimselerin kıskançlığına ve engellemelerine maruz kaldığını, bu durumun onun ruh dünyasında derin izler bıraktığını belirtmiştir. Vâsîf'a göre, Enverî'nin hastalığı ve nihayetinde ölümü, bu içsel sıkıntılarla yakından ilişkilidir. Enverî, Anadolu

muhasebeciliği ve beşinci kez atandığı vak‘anüvislik görevini icra ederken hastalanmış, birkaç gün süren bir hastalığın ardından, 6 Kasım 1794 (13 Rebiülâhir 1209) Perşembe günü vefat etmiştir. Enverî’nin ölümüyle boşalan Anadolu muhasebeciliğine Berberbaşı Ali Efendi, vak‘anüvisliğe ise Halil Nuri Efendi atanmıştır (Sarıkaya, 2017; Toprak, 2015). Ahmed Vâsıf, Enverî’yle ilgili verdiği bilgileri ayrıca “Terceme” başlığı altında detaylandırılmıştır. Enverî’nin Trabzon’da doğduğu, genç yaşta İstanbul’a giderek medrese eğitimi aldığı, Halebi İbrahim Efendi’den edebiyat dersleri gördüğü ve kısa sürede zekası ve yeteneğiyle şöhret kazandığını ifade etmiştir. Devlet hizmetinde ise Sıtkı Efendi ve Tevkii Mehmed Emin Paşa’nın himayesiyle çeşitli görevlerde bulunduğu, sefere katıldığı, vak‘anüvislik, teşrifatçılık, tezkirecilik ve nihayetinde Anadolu muhasebeciliği gibi pek çok önemli mevkide görev aldığını da eklemiştir. Vâsıf, Enverî’yi altmış yaşına yaklaşmış, edebiyatta ve inşada kudretli, Arapça ve Farsçaya vakıf, yüksek ahlâklı bir şahsiyet olarak tanımlamıştır (Sarıkaya, 2017). Sadullah Enverî’nin vefatı, *Nuri Tarihi’ne* “Vefat-ı Sadullah Enverî Efendi” başlığı altında kaydedilmiştir. Halil Nuri, selefinin vefatını oldukça kısa ve daha az tafsillatlı bir üslupla ele almıştır. Enverî’nin Anadolu muhasebecisi ve vak‘anüvis olarak görev yaptığını not etmiş, 6 Kasım 1794 tarihinde müellifin ölümüyle boşalan görevlere yeni atamaların yapıldığını yazmıştır (Toprak, 2015).

Halil Nuri, aynı zamanda “İcmâl-i Terceme-i Enverî Efendi” başlığı altında Enverî’nin biyografik bilgilerine de yer vermiştir. Bu bilgiler genel hatlarıyla Vâsıf’ın verdiklerini teyit eder niteliktedir. Enverî’nin Trabzonlu olduğu, İstanbul’da tahsil gördüğü, çeşitli devlet görevlerinde bulunduğu, özellikle edebiyat ve dil alanında yüksek kabiliyet sergilediği vurgulanmıştır. Ayrıca onun Arapça ve Farsçadaki yetkinliğine, güzel ahlakına ve iyi haline dikkat çekilmiştir (Toprak, 2015). Ancak Vâsıf’ın anlatısına kıyasla Halil Nuri’nin biyografik anlatımı daha sade ve öz bir şekilde kaleme alınmıştır. Vâsıf Enverî ile ilgili bilgileri duygusal ve kişisel değerlendirmeler içeren anlatımla verirken, Halil Nuri ise daha sade ve resmî dil kullanmıştır. Bu iki müellifin notları karşılaştırıldığında, Vâsıf’ın bir süre halef selef olarak art arda çalıştıkları meslektaşını yakından tanıdığı görülmektedir. Vâsıf’ın Enverî’nin hastalığına dair yaptığı yorum, aynı zamanda dönemin devlet adamları arasındaki çekişme ve rekabet ortamına dair de önemli bir ipucu barındırmaktadır. Enverî’nin vefatı üzerine kaleme alınan bu iki farklı kayıt, resmî devlet tarihçilerinin olayları aktarırken kişisel ilişkilerin, bakış açılarının ve üslup tercihlerinin nasıl farklılaştığını açıkça ortaya koyan çarpıcı örneklerdendir.

Enverî’nin ölümü sadece vak‘anüvis eserlere not edilmemiş Şair Sürûrî tarafından ölümüne dair iki dörtlük yazılarak tarih de düşürülmüştür.

Şiir I

“Vak‘a-i mertî meded bir münşi-i nazm-âverin

Hâcegândan etti erbâb-ı kalem balin tebâh

Emr eder şehnâme-i târîhin istinsâh için

Enverî'nin rubu firdavsî ede aramgâh"

Şiir II

"Mevt erip düştü elinden kalem-i vak'anüvis

Verile nâme-i a'mâli yemininden ana

Kaldı misbah-ı duâdan leme'ân târîhi

Enverî'nin ede pür-nûr mezarın Mevlâ"⁴ (Ergun, 1936, s. 1303).

Ahmed Vâsîf, Halil Nuri ve Şair Sürûrî'nin Enverî'yle ilgili yazdıkları bilgiler, onun edebiyatta ve sanatta üstün donanıma sahip olduğunu ve kendisine verilen "Enverî" mahlasına uygun vasıfları taşıdığını göstermektedir.

Enverî'nin Terekesi

Osmanlı Devleti'nin ekonomik, sosyal ve kültürel tarihine ait önemli belgeler arasında tereke kayıtları yer almaktadır. Bu belgelerde; ölen kişinin kimliği, unvanı, mesleği, görevleri, aile durumu, çocuk ve eş sayıları, nakit para ve mal varlığı ile, kullandığı bütün eşyaları (kap, kakak, giyecek, yatak, yorgan, kitap, cariye vs.) gibi konularda oldukça detaylı bilgiler yer almaktadır.⁵

Sadullah Enverî'nin terekesi; 18 Aralık 1794 tarihinde Kısmet-i Askerî Mahkemesi Kadısı Hafız Ali Efendi gözetiminde kâtip Şehrî Ali'ye not ettirilmiştir. Terekenin Kısmet-i Askerî Mahkemesi tarafından kayda geçirilmesinin temel nedeni, mirasçılar arasında reşit olmayan çocukların bulunmasıdır. Bu çerçevede, çocuklar adına tasarrufta bulunacak yasal vasilerin tespiti ve atanması da ancak mahkeme nezaretinde mümkün olduğundan, terekenin resmî olarak tutulması zorunlu hâle gelmiştir. Ayrıca mirasın resmî yolla taksimi için varislerin mahkemeye başvurmuş olmaları da süreci başlatan muhtemel bir diğer etkidir (Sarıkaya, 2022).

Terekeye Kayıtlı Aile Üyeleri

Terekede yer alan ve Tablo 1'de gösterilen Enverî'nin eşleri ile çocuklarına ilişkin veriler, onun aile yapısı hakkında ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. Terekede yer alan bu bilgiler, Enverî'nin evlilik tercihlerini ve aile yapısını dönemin hukukî ve toplumsal normları çerçevesinde değerlendirmeyi mümkün kılmaktadır.

Osmanlı'da evlilik, İslâm hukukunun belirlediği çerçeve içerisinde şekillenmiştir. Bu hukukî zemin, tek eşliliği esas kabul etmekle birlikte belirli şartlar altında çok eşliliğe de izin vermiştir. Devlet, çok eşliliği hukuken yasaklamamış; ancak bunu teşvik eden bir politika da izlememiştir (Akköy, 2021). Enverî de İslâm hukukunun izin verdiği sınırlar dâhilinde kalarak dört kez

⁴ "Enverî'nin ede pür nur mezarın Mevlâ" mısraı 1794 (H. 1209) yılına karşılık gelmektedir ve müellifin ölüm yılını göstermektedir (Bayram, 2023).

⁵ Tereke, bir kişinin vefatından sonra geride kalan tüm mal, eşya ve hakların mahkeme tarafından ayrıntılı olarak kaydedildiği resmî kayıtlardır. Bu kayıtlar, kişisel servetin yapısını, borç ve masrafları, kalan mirasın İslam hukukuna göre varislere nasıl dağıtıldığını göstermektedir. Kayıt sürecindeki eksikliklere rağmen tereke belgeleri, hem bireysel servet hem de dönemin sosyoekonomik yapısı hakkında temel bir kaynak niteliği taşımaktadır (Erünsal, 2023; Özcan, 2005; Bozkurt, 2011; 2013; 2021).

evlenmiştir. Enverî'nin ilk çocuğunun kız olması, toplumda yaygın biçimde oluşan kanaat üzere; erkek evlat sahibi olma arzusunun bu evliliklerde belirleyici bir etken olabileceğini düşündürmektedir (Sarıkaya, 2022). Bununla birlikte, 17. ve 18. yüzyılda özellikle İstanbul'da çoğunlukla tek eşlilik tercih etmişlerdir. Buna bağlı olarak Osmanlı toplumunda çok eşli evlilik bilinenin aksine kabul gören bir uygulama olmamıştır (Akkaya, 2010). Bu tercihin oluşmasında, aile ve ahlâk anlayışını merkeze alan düşünsel çerçevenin etkisi dikkat çekicidir. Aile ve değerler üzerine kaleme alınan ve Osmanlı ilim ve kültür hayatında oldukça etkili olan *Ahlâk-ı Alâî* adlı eserinde Ali Çelebi, tek eşliliği hem ahlâkî hem de toplumsal düzen açısından daha uygun bir evlilik biçimi olarak değerlendirmekte; çok eşliliğin ise ekonomik ve sosyal bakımdan yük oluşturduğunu vurgulamaktadır (Oktay, 1998). Bu sebeple Osmanlı toplumunda, özellikle şehirli ve bürokratik çevrelerde, erkeklerin büyük bir kısmının çok eşliliğe mesafeli yaklaştığı ve tek eşliliğin yaygın bir pratik olarak benimsendiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Enverî'nin çok eşli aile yapısı, dönemin genel eğilimlerinden ziyade onun ekonomik imkânları, toplumsal konumu ve kişisel beklentileri çerçevesinde değerlendirilmesi gereken bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır.

Eşlerinden Ayşe Hatun ve Şerife Hatice Hatun hür statüdeki eşleridir. Şerife Hatice Hatun'un çocuklarının “seyyid” olarak kaydedilmesinden, Hz. Peygamber soyundan geldiği anlaşılmaktadır; bu durum, Enverî'nin sosyal ve manevi prestij arayışının ya da eş seçiminde soy kriterine verdiği önemin bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Diğer iki eşi Nazende Hatun ve Müşrife Hatun ise ümm-i veled statüsündedir; bu statü, efendilerinden çocuk doğurmuş olmaları nedeniyle belirli haklara sahip cariyeleri ifade etmektedir. Enverî'nin evliliklerinde görülen bu yapı, Osmanlı toplumunda kölelik kurumu, cariyelik müessesesi ve aile içi hiyerarşiye dair somut bir örnek sunması bakımından önemlidir (Sarıkaya, 2022; Bayram, 2023). Enverî'nin çocuklarına ilişkin veriler, erken modern dönemde çocuk ölümlerinin yaygınlığını ve miras hukukunun işleyişine dair de fikir vermektedir. Şerife Hatice Hatun'dan olan iki oğlu, Seyyid Mehmed Sait ve Seyyid Mehmed Yahya, küçük yaşlarda vefat etmiştir. Benzer şekilde Nazende Hatun'dan olan Ümmügülsüm de annesiyle birlikte erken yaşta ölmüştür. Bu kayıplar aynı zamanda, o dönemin sağlık koşulları, çocuk ölümleri ve ortalama yaşam süresi hakkında karşılaştığımız somut ve tarihsel olarak anlamlı verilerdir.

Miras dağılımına dair bilgiler ise detaylı ve işleyen bir hukuk sisteminin varlığına işaret etmektedir. Örneğin, Abdullah Behçet, annesi Nazende Hatun, kız kardeşi Ümmügülsüm ve üvey kardeşi Seyyid Mehmed Yahya'nın vefatları üzerine annesi ve kardeşlerinden kalan miras paylarını da almıştır. Aynı şekilde, Ali Rıza da üvey kardeşi Yahya'nın mirasından hak iddia etmiştir. Bu kayıtlar, farklı annelerden olan çocukların miras hakkı konusunda kanunî koruma altında olduklarını ve bu nedenden dolayı mağdur olmadıklarını göstermektedir. Enverî hayattayken yetişkinliğe erişebilmiş tek çocuğu Mehmed Raşid Bey ile evlenen Ayşe Hatun'dur (Bayram, 2023).

Sonuç olarak, tereke kayıtları Enverî'nin, eşlerinin adlarını, statülerini ve her bir evliliğinden olan çocuklarını detaylı biçimde ortaya koymaktadır. Bu tabloya göre Enverî ikisi hür eş ve ikisi ümm-i veled olmak üzere dört kez evlenmiş; her eşinden toplam altı çocuk sahibi olmuştur. Bu geniş aile, Enverî'nin dört evliliğin masraflarını karşılayabilecek iktisadî bir güce sahip olduğunu düşündürmektedir. Bütün bu ayrıntılar, Osmanlı Devleti'nde yüksek statüde yer alan bir devlet adamı ve tarihçisinin aile dünyasına, evlilik düzenine ve çocuklarına dair bilgi dağarcığımızı belirgin biçimde genişletmektedir. Ayrıca bu bilgiler, bir devlet adamının özel hayatını, erken ölümlerin acı gerçekliğini ve bunların ne derece “rutin” bir tecrübe olduğunu göstermekte; aynı zamanda Osmanlı miras hukukunun işleyişini somut bir örnek üzerinden anlamamıza imkân sunan güçlü bir mikro-tarihsel çerçeve ortaya koymaktadır.

Bu bölümde müellifin terekesinde yer alan aile üyelerine ait bilgiler Tablo 1, mal varlığına dair bilgiler ise Tablo 2'de yer almaktadır.

Tablo 1: Aile Üyeleri (Sarıkaya, 2022).

No	Kişi Adı	Yakınlık Derecesi	Açıklamalar
1	Ayşe Hatun	Eşi (hür)	Enverî'nin hür eşlerinden biridir ve ilk eşidir. Mezarı Enverî'nin yanında bulunmaktadır.
2	Şerife Hatice Hatun	Eşi (hür)	Hür eşlerdendir. Seyyid Mehmed Saîd ve Seyyid Mehmed Yahya'nın annesidir.
3	Nazende Hatun	Ümm-i veled ⁶	Bir oğlu Abdullah Behçet, bir kızı Ümmügülsüm'ün annesidir. Enverî'den iki yıl sonra ölmüştür.
4	Müşrife Hatun	Ümm-i veled	Enverî'den önce ölmüştür. Ali Rıza'nın annesidir.
5	Seyyid Mehmed Saîd	Oğlu (annesi Şerife Hatice)	Küçük yaştadır ve babasından üç ay sonra ölmüştür.
6	Seyyid Mehmed Yahya	Oğlu (annesi Şerife Hatice)	Küçük yaştadır, babasından üç yıl sonra ölmüştür. ⁷
7	Abdullah Behçet	Oğlu (annesi Nazende Hatun)	Küçük yaştadır. Annesi Nazende Hatun, kız kardeşi Ümmügülsüm ve erkek kardeşi Seyyid Mehmed Yahya'nın ölümleri üzerine mallarından pay almıştır. ⁸
8	Ümmügülsüm	Kızı (annesi Nazende Hatun)	Küçük yaştadır; annesiyle birlikte Enverî'den yaklaşık 2 yıl sonra vefat etmiştir. Mirası Abdullah Behçet'e geçmiştir.
9	Ali Rıza (Enverî) ⁹	Oğlu (annesi Müşrife Hatun)	Küçük yaştadır; Seyyid Mehmed Yahya'nın baba-bir erkek kardeşi olarak Yahya'nın mirasından pay almıştır.

⁶ Ümm-i veled: İslâm hukukuna göre efendisinden hamile kalarak onun çocuğunu doğuran kadına denilmektedir (Sarıkaya, 2022; Aktan, 2008, 2001).

⁷ Hâcegân-ı î-ı Hümayûn'dan sâbika Anadolu muhâsebecisi Enverî Efendi bundan akdem vefât etdikde mahlûl olan ze'âmeti bâ-hatt-ı hümayûn üç nefer evlâdına ihsân-ı hümayûnları buyurulmuştu. Elhâletü-hazihi merkûmından Seyyid Yahya fevt olup hissesi mahlûle olmağla hayatta olan diğer karındaşları Abdullah Behçet ve Ali Rıza, hisse-i mahlûle-i mezkûrenin kendi hisselerine ilhâkı için arzuhal sunmuşlardır; BOA, HAT, 178/7870. Bu belgede Enverî'nin oğlu Yahya'nın ölümü üzerine diğer varislerin mahlûl hissenin kendi hisselerine eklenmesini talep ettikleri açıkça görülmektedir. Benzer şekilde varisler Enverî'nin Aydın Sancağı'ndaki zeametinin haklarını istemiş, yeni kanun gereği bu hak Enverî'nin “sabî evlâdları” olarak tanımlanan erkek evlatlarına verilmiştir; BOA, C.TZ, 149/7434.

⁸ Abdullah Behçet'in baba mesleğini devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Kaymakam Paşa selâm ağalığı hizmetindenken vefat etmiştir. Oğlu Mehmed Asım küçük yaşta olduğundan Bilecik köyündeki tasarrufunda bulunan zeameti oğluna intikal etmiştir; BOA, C.ML, 280/11491.

⁹ Mezar taşında ve arşiv belgesinde ismi Ali Enverî olarak geçmektedir (bkz. Resim 4).

10	Saliha Hatun	kızı (annesi Ayşe Hatun)	Enverî'nin tek reşit olan çocuğudur. Mehmed Raşid Bey ile evlenmiştir.
----	--------------	--------------------------	--

Tablo 2: Mal Varlığı Dağılımı (Sarıkaya, 2022).

N o	Mal Grubu	Açıklamalar	Değeri (Guruş) ¹⁰	Toplam
1	Nakit & Ziyet Eşyaları	Nakit para, altınlar, kıymetli mücevherler (değeri kaydedilmemiş olanlar hariç)	22.844	%39
2	Gayrimenkul Tasarruf Hakkı	Sahip olduğu kullanım hakları: Üsküdar'daki vakıf sahilhanesinin yarı hissesi (11.160 guruş) Kabasakal'daki vakıf menzilineki 6/16 hisse (11.250 guruş)	22.410	~%28
3	Giyim-Kuşam	Değerli kürkler (7995 guruş), kaftanlar, başlıklar olmak üzere çeşitli giysiler	10.500,1	%18
4	Kitaplar	291 cilt kitap; tarih, edebiyat, dinî ilimler, tıp, coğrafya vb. İçlerinde nadir eserler bulunur (kütüphanede tarih ve edebiyat kitapları çoğunluktadır)	5.029	%8
5	Ev eşyaları	Mensucat, mefruşat, aydınlatma, ısınma, mutfak, öz bakım, temizlik, satranç takımı, sim saat vb.	Yaklaşık 7.694	~%13
6	Yazı Takımları	Divit, hokka, kalemtraş (25 divit bulunmaktadır)	761	%1
7	Tütün Takımları	Nargile, çubuk, tütün vb.	~%2'lik dilim	%2
8	Silah Takımları	Tüfek, kılıç, piştov vb. (16 adet)	~%1'lik dilim	%1
9	Hayvanat ve Raht takımları	Doru at, kula bargir, inek, dizgin, tapkur, kolan, eğer, başlık örtüsü, eğer örtüsü, rıkab ve kamçı (doru atı en çok kıymet biçilen hayvanıdır)	~%2'lik dilim	%2
10	Diğer Mallar	Gıda stokları, kayık, arabası, sahil hanesindeki diğer eşyalar	2.840,68	%5
11	Toplam	80.465 guruş 9 pare		%100
12	Günümüzdeki Karşılığı	Venedik dükası (yıldız altını) üzerinden ¹¹ 11.495,03214 yıldız altını= 40.468,72798 gr altın ≈ 295.795.201,53 TL. ¹²		

Tablo 2'ye göre Sadullah Enverî'nin tereke kaydında bulunan mal varlığı, onun kariyerinde ulaştığı konumu ve özel hayatına dair ayrıntıları görünür kılmaktadır. Bu bağlamda terekesi, yalnızca maddi varlıklarını gösteren bir envanter değil; silahlarıyla seferlerdeki fiilî varlığını, kütüphanesindeki kitaplarıyla entelektüel kimliğini, kıyafetleriyle makamı ve toplumsal statüsünü, kişisel eşyalarıyla da tercihlerini, meraklarını ve bireysel eğilimlerini yansıtan; dolayısıyla çok katmanlı bir biyografik okuma imkânı sunan önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır.

Cephedeki Varlığı: At-Eyer Takımları ve Silahlar

Enverî'nin terekesindeki dikkat çekici kalemlerden biri, at ve eyer takımları ile 16 adet silahtır (toplam yaklaşık ~%3). Bu eşyalar, onun sefer vak'anüvisi olarak sefer koşullarında karşılaştığı

¹⁰ III. Ahmed döneminden (1703–1730) itibaren ilk Osmanlı guruşları basılmıştır. 1 guruş 120 akçe ve 40 pâreye denk gelmektedir (Pamuk, 2002, s. 458).

¹¹ Yaklaşık 3,54 gram ağırlığındaki bu altın sikke, başta Doğu Akdeniz ve Osmanlı pazarları olmak üzere yüzyıllar boyunca muteber bir para birimi olarak kullanılmıştır. Bir ödeme aracı olmanın ötesinde, uzun süre boyunca bölgede bir rezerv ve hesap birimi işlevi görmüştür. Dukanın yüzyıllarca süren uluslararası itibarı, %99,47 gibi yüksek ve istikrarlı bir altın saflık oranını korumasıyla ilişkilidir. Osmanlı coğrafyasında, özellikle 17. yüzyıldan itibaren yaygın bir kullanım alanı bulan bu sikkeler, halk arasında parıltısı ve kalitesi nedeniyle “yıldız altını” olarak anılmıştır. Enverî'nin öldüğü dönemde bir yıldız altını 7 guruştur (Sarıkaya, 2022; Sahillioglu, 1989).

¹² Bu hesaplama, tarihî bir servetin günümüzdeki satın alma gücü hakkında fikir vermek amacıyla yapılmıştır. Altının fiyatı piyasa koşullarına göre anlık değiştiğinden, bu değer sabit değildir. Ayrıca hesaplamada kullanılan dönemsal para dönüşüm oranları (1 guruş = 40 pâre, 1 yıldız altını = 7 guruş) ve sikke ağırlığı, akademik kaynaklara dayanan yaklaşık değerlerdir. Güncel altın fiyatları için bkz. Borsa İstanbul Kıymetli Madenler ve Kıymetli Taşlar Piyasası verileri.

hareketlilik ve güvenlik ihtiyaçlarına işaret etmektedir. 1768-1774 ve 1787-1792 savaşlarında orduyla birlikte “sahralarda ve kışlaklarda” bulunan Enverî için, hızlı intikal, güvenliğin temini ve muhtemel risklere karşı belirli bir teçhizat setinin olması gerekirdi. Enverî’nin doru atı oldukça kıymetli olup bu grup içerisinde en çok paha ona biçilmiştir. Bu teçhizat, onun sadece olayları kaydeden bir gözlemci değil, aynı zamanda hareket halindeki ordunun aktif bir üyesi olduğunun somut göstergesindendir. Dolayısıyla Enverî’nin cephede ordu mensubu olarak bulunduğu gerçeği terekesine bu şekilde yansımıştır.¹³

Statü Sembolleri: Giyim-Kuşam, Nakit Varlık, Ziynet Eşyaları

Enverî’nin servetinin büyük kısmını giyim-kuşam, nakit varlık ve ziynet eşyaları oluşturmaktadır. Müellifin nakit parası ve ziynet eşyalarının guruh cinsinden karşılığı 22.844 olup bu miktar toplam varlığının %39’una karşılık gelmektedir. Giyim-kuşamına ait kürk ve hilatlerin değeri ise %18’dir. Bu iki kalemin toplamı, Enverî’nin servetinin %57’si gibi oldukça yüksek bir oranını teşkil etmektedir.

Söz konusu varlıklar, Enverî’nin Bâbîâlî bürokrasisi içindeki yüksek konumunu ve sosyal statüsünü görünür kılmaktadır. Özellikle 7.995 guruh değerindeki kürk koleksiyonu, onun farklı devlet memuriyetlerinde bulunduğunu gösteren güçlü göstergelerden biridir. Zira Osmanlı Devleti’nde memuriyete atanan kişilere hilat olarak verilen giysiler, memuriyetin konumuna göre değerli kumaş ve kürk içerikli olurdu. Bu bağlamda Enverî’nin kürklerinin bu denli çok olması, devlette çeşitli ve yüksek görevler aldığını gösteren başka bir işarettir.¹⁴ Nakit varlık ve ziynet eşyalarının toplam servet içindeki payının %57 gibi yüksek bir orana ulaşması, Enverî’nin üstlendiği görevlerden elde ettiği gelirlere ya da farklı gelir kaynaklarına sahip olduğuna işaret etmektedir. Bu miktar aynı zamanda onun düzenli biçimde birikim yapabildiğini de göstermektedir. Dört kez evlenmiş ve geniş bir hane yükümlülüğü taşımış biri olduğu dikkate alındığında, nakit ve ziynet birikiminin bu düzeye ulaşmış olması, Enverî’nin gelirini dikkatle yönettiğini ve maddi imkânlarını bilinçli biçimde değerlendirdiğini ortaya koymaktadır.

¹³Hüseyin Sarıkaya, Enverî’nin terekesinde silahların bulunmasını iki ihtimalle açıklamaktadır: bunlardan ilki cephede bulunmuş olması, ikincisi ise silahlara kişisel bir merak duymasıdır. Ancak makalenin bütününe ortaya konulduğu üzere Enverî, cephede yalnızca vak’anüvis sıfatıyla değil, aynı zamanda ordu mensubu olarak da görev yapmıştır. Nitekim kendisine tevcih edilen ve daha sonra çocuklarına intikal eden zeameti, bu askerî statünün açık bir göstergesidir (Sarıkaya, 2022); BOA, HAT, 282/16792. Ayrıca kendisi askerî alanda sahip olduğu bilgi ve tecrübesine dayalı dört ıslahat layihası kaleme almıştır. Eserinin II. cildine, sürat topçularına yönelik nizamnâme suretini de eklemiştir (Çiçek, 2018a).

¹⁴ Osmanlı Devleti’nde kürk sahibi olmak bir statü göstergesiydi. Bu nedenle herkesin istediği zaman istediği kürkü giyemediği anlaşılmaktadır. Kürk kullanım kuralları saray tarafından belirlenmiş olup, öncelikle padişah, ardından devlet görevlileri ve en son halk kürklü kıyafet kullanmıştır (Açıkel & Alkoç, 2024). Devlet görevlilerine ait resmî kıyafetler arasında kürklü giyeceklerin önemli bir yeri vardı. Devlet görevlilerinin normal zamanlarda, küçük törenlerde ve büyük merasimlerde giymek üzere üç farklı kıyafeti bulunurdu. Devlet memuriyetinin büyüklüğüne ve önemine göre bu kıyafetlerde kullanılan kürkün cinsi ve kumaşı değişirdi (Karaca, 2002).

Entelektüel Kimliği: Kütüphane ve Yazı Takımları

Matbaanın yaygınlaşmasına kadar kitaplar nispeten nadir bulunan ve yüksek maliyetli eşyalar arasında yer almıştır. Bu nedenle kitaplar, kişilerin mal varlıklarının önemli bir göstergesi olarak tereke kayıtlarına dikkatle kaydedilmiştir (Gül, 2025). Enverî'nin terekesinde yer alan kitaplar onun yalnızca resmî bir devlet tarihçisi olarak entelektüel kimliğini değil, aynı zamanda hatırı sayılır bir maddi birikime sahip olduğunu da göstermektedir. Osmanlı devlet adamlarının kitap sahipliği meselesi, Gül tarafından farklı kategoriler altında incelenmiştir. Bu sınıflandırma dikkate alındığında, Enverî'nin iki yüz cildin üzerindeki kitap mevcuduyla “fazla kitap sahibi” olarak tanımlanan grup içerisine girdiği görülmektedir (Gül, 2025).¹⁵ 291 ciltlik kitabın yer aldığı ve nadir eserlerin bulunduğu kütüphanesi (%8) ile 25 divitten oluşan yazı takımı (%1), Enverî'nin mesleğinin somut izleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Tarih, edebiyat, din, tıp ve coğrafyayı kapsayan bu kitaplar, Osmanlı'nın resmî devlet tarihçisini besleyen entelektüel altyapının önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Yazı takımları ise Dîvân-ı Hümayûn kaleminden yetişmiş bir kalemiye erbabının gündelik çalışma pratiğini ve meslekî dünyasını, bir bakıma “habitusunu”, yansıtmaktadır. Daha çok tarih ve edebiyat içerikli olan bu kitaplar, Enverî'nin resmî devlet tarihçiliği yönünü destekleyen ayrıca onun için kullanılan “Hâcegândan etti erbâb-ı kalem” ve “ilm-i ma'rifetde yegâne” nitelemelerinin somut delilleridir.

Gayrimenkul Hakları: Sürdürülebilir Gelir

Gayrimenkule ilişkin tasarruf hakları (yaklaşık %28), Enverî'nin servetini sürdürülebilir kılan temel gelir kaynakları olarak önemlidir. Üsküdar'daki vakıf sahil hanesi ve Kabasakal'daki menzil hisseleri, onun gelirini vakıf sistemi içinde güvence altına alan bir tasarruf olarak yorumlanabilir. Bu vakıflar, hem kendi yaşamı ve ailesi hem de geride bıraktığı küçük yaştaki çocuklarına miras bıraktığı önemli gelir kaynaklarıdır.

Gündelik-Sosyal Yaşam: Ev Eşyaları-Tütün Takımları

Ev eşyaları (%13), tütün takımları (%2) ve diğer kişisel eşyalar, Enverî'nin İstanbul'daki yaşam standardını ve gündelik pratiklerini tamamlayıcı biçimde görünür kılmaktadır. Bu eşyalar, Enverî'nin seferden döndüğü dönemlerde başkentteki özel hayatında ve sosyal çevresinde nasıl vakit geçirdiğini, çalışma ortamını nasıl şekillendirdiğini ve ailesiyle paylaştığı mahrem yaşam alanını tamamlayan unsurlardır.

Ev eşyaları içerisinde yer alan satranç takımı ayrıca dikkat çekicidir. Satranç, savaşa hazırlık ve taktik düşünme becerilerinin geliştirilmesiyle ilişkilendirildiğinden, çok eski dönemlerden

¹⁵ Gül, hazırladığı tabloda 207 devlet adamına ait kitap sayılarını vermiş; 1'den 200'e kadar olanları “kitap sahipliği”, 200'den 400'e kadar olanları “fazla kitap sahipliği”, 400'den yukarısını ise “büyük kütüphane sahibi” olarak nitelendirmiştir (Gül, 2025).

itibaren hükümdarların ve devlet adamlarının oynadığı bir strateji oyunu olarak kabul edilmiştir.¹⁶ Bu bağlamda Enverî'nin satranç takımına sahip olması, onun yalnızca bir devlet adamı ve asker olarak değil, aynı zamanda zihinsel disiplin, öngörü ve stratejik muhakemeye dayalı bir entelektüel pratiğe aşina olduğunu düşündürmektedir. Dolayısıyla satranç, Enverî'nin gündelik hayatında dinlenme ve zihinsel yoğunlaşma sağlayan bir uğraş olmanın ötesinde, Osmanlı bürokratik ve askerî kültüründe değer atfedilen düşünme biçimlerinin bireysel düzeydeki bir yansıması olarak da değerlendirilebilir.

Terekede yer alan nargile, tütün ve çubuklar, 18. yüzyılda tütün ve nargile kullanımının günlük yaşam alışkanlıkları arasında yer aldığı yönündeki değerlendirmeleri desteklemektedir (Kılıç, 2013). Coğrafi keşiflerin ardından kısa sürede farklı coğrafyalara yayılan tütün, zamanla kalıcı bir tüketim unsuru hâline gelmiş; ancak ilk dönemlerinden itibaren tartışmalı bir madde olarak algılanmıştır. Bazı dönemlerde yasaklanmış, hatta kullananlar ağır cezalara, kimi zaman ölüm cezasına dahi çarptırılmıştır. Buna rağmen halk arasında tütüne olan ilgi azalmamış, aksine kullanım giderek yaygınlaşmıştır (Kalaycı & Öztürk, 2017). Enverî'nin terekesinde bulunan nargile ve çubuklar, onun da bu yaygın alışkanlığın bir parçası olduğunu göstermektedir.

Enverî'nin yoğun bürokratik görevleri ve sefer şartlarıyla şekillenen hayatında, satranç oyunu ile nargile ve tütün kullanımı, dinlenme, sükûnet bulma ve zihinsel yoğunlaşma sağlayan gündelik pratikler olarak değerlendirilebilir. Bu pratikler, bir devlet adamı olarak üstlendiği ağır sorumlulukların ardından, özel yaşam alanında kendisine ait bir denge ve süreklilik üretme çabasına işaret etmektedir. Satranç ve tütün kullanımı, bu yönüyle yalnızca bireysel tercihler değil, kalemiye sınıfına mensup bir Osmanlı bürokratinin meslekî kimliğiyle uyumlu zihinsel ve kültürel bir “habitus”un parçası olarak da okunabilir. Dolayısıyla söz konusu maddî unsurlar, kamusal görevlerle belirlenen yoğun meslek hayatı ile özel zaman arasında kurulan ilişkinin mikro-tarihsel düzeyde izlenebilmesine imkân tanımaktadır.

Aile Mezarlığı (Aile Sofası)

Enverî'nin terekesinde, İstanbul'un Anadolu yakasında Üsküdar Sırayalılarda ve Avrupa yakasında Sultanahmet Camii yakınlarındaki Kabasakal Mahallesi'nde iki vakıf mülkü olduğu yazılıdır. Bu vakıf mülklerinin kullanım hakkına sahip olduğundan, yaz aylarında Üsküdar'da kış aylarında ise Kabasakal Mahallesi'nde ikamet ettiği anlaşılmaktadır (Sarıkaya, 2022). Sadullah Enverî'nin kabri, mevsimlik ikametgâhı olarak anlaşılan İstanbul'un Üsküdar ilçesinde bulunan Karacaahmet Mezarlığı'nın 7. Adası'nda, A bölümünde, Selîmiye Dergâhı'nın karşısında ve Haydarpaşa yolu kenarında yer almaktadır. Müellifin mezar taşı üzerindeki ölüm tarihi 3 Kasım

¹⁶ Osmanlıda padişahları arasında da yaygın bir oyundu. Evliya Çelebi Cem Sultan'ın maymununun satranç bildiğini yaz yazarak satrancın belli statüde olanlar arasında yaygınlığını anlatmak istemektedir (Bacqué & Ambros, 2012). Firdavsî-i Rûmî satranç oyununa yönelik *Şatrançnâme-i Kebîr* adlı eserini, Sultan II. Bayezid'e sunmuştur (Şahin, 2016).

1794'tür.¹⁷ Bu adada sadece Enverî'ye ait mezarlar bulunmamakta eşi, oğlu, gelini ve torunlarına ait mezar taşları da Enverî'nin yanında yer almaktadır. Enverî'nin kabrinin hemen yanında, kitabesinin önden bakıldığında sol tarafında bulunan mezar taşı kendisinden 14 yıl sonra ölen eşi Ayşe Hatun'a aittir. Burada bulunan diğer mezar taşları tarihlerine göre sıralandığında; gelini Şerife Hatice İsmet Hanım 1836 yılının Temmuz veya Ağustos aylarında; torunu Seyyide Fatıma Hanım 7 Eylül 1866'da; erkek torunu ve Şûrâ-yı Devlet muavini Ali Mazhar Enverî 11 Aralık 1894'te; Bu gruptaki en geç tarihli kitabe ise torununun torunu ve Erkan-ı Harbiye-i Bahriye Kaymakamı rütbesiyle görev yapmış olan Hüsni Hilmi Bey'e aittir. Hüsni Bey 26 Eylül 1900'de vefat etmiştir. Enverî'nin tek reşit olan kızı Saliha Hanım'ın mezarı ise Karacaahmet Mezarlığı'nın 7. Adası'nda C bölümündedir (Bayram, 2023). Karacaahmet Mezarlığı'nda Sadullah Enverî'ye ait kabrin merkezde yer aldığı alan, etrafında eşi, çocukları, torunları ve torunlarının çocuklarına ait mezar taşlarının bulunması buranın Osmanlı mezar kültüründe "aile sofası" olarak tanımlanan bir nitelikte olduğunu göstermektedir. Mezar taşları üzerindeki kronolojik verilerin ve mekânsal düzenin analizi, bu grubun, bilinçli bir yer seçimi ve süreklilik üzerinden teşekkül etmiş bir aile mezarlığı (hazîre) karakteri taşıdığını ortaya koymaktadır.

Enverî öldüğünde Ayşe Hatun ve Hatice Hatun yaşıyordu. Buna rağmen aile sofasında Enverî'nin yanında yer alan mezar, ilk eşi Ayşe Hatun'a aittir. Burada bulunan diğer mezar taşları Enverî'nin oğlu Ali Enverî ve onun ailesine aittir. Belgelerden anlaşıldığına göre Enverî'nin sağ kalan iki oğlu Abdullah Behçet ve Ali Enverî babasının izinden giderek devlette önemli makamlara gelmiştir. Selâm ağalığı görevindeyken vefat eden Abdullah Behçet erken ölmüş ve arkasında küçük yaşta Mehmed Asım adında bir erkek çocuk bırakmıştır (BOA, HAT, 282/16792; BOA, C.ML., 280/11491). Enverî'nin oğlu Ali Enverî ve ailesine ait mezarlar Enverî'nin yanında bulunmaktadır. Diğer eşleri ve çocuklarına ait mezarlar ise tespit edilememiştir.

¹⁷ Vâsıf ve Nuri tarihlerinde Enverî'nin ölümü 6 Kasım 1794 (13 Rebiülâhır 1209) olarak kaydedilmiştir. Mezar taşı üzerindeki ölüm tarihi ise 3 Kasım 1794 (10 Rebiülâhır 1209) olarak yazılmıştır. Kitabede yer alan bu tarih daha isabetli görünmektedir. Hicrî-Milâdî tarih karşılaştırması için bkz. Hicrî takvim hesaplama aracı (<https://hicri-takvim.hesaplama.net/>). Nuri Tarihi'nde yer alan "... mâh-ı merkûmun on üçüncü Pencşenbih günü ... tevcih buyuruldu" ifadesinden de anlaşılacağı üzere vak'anüvislerde geçen ölüm tarihleri, Enverî'nin vefatından sonra yapılan yeni görevlendirmelere işaret etmektedir (Toprak, 2015). Vâsıf Efendi ise birkaç gün hasta yattıktan sonra 13 Rebiülâhır 1209 Perşembe günü vefat ettiğini kaydetmiştir. Muhtemelen Vâsıf Tarihi'nde yer alan bu bilgi diğer kaynaklarda da tekrar edilmiştir.

Resim 1. Enverî Sadullah Efendi ve aile sofası. Fotoğrafta Enverî ve ilk eşi Ayşe Hatun'un mezarları yan yana yer almaktadır. Kaynak: Yazar tarafından çekilmiştir.

Resim 2: Enverî'nin Mezar Kitabesi, no: 6980
Hüve'l Hallakü'l Bakî-Sâbikan Tezkire-i evvel
Anadolu muhâsebecisi iken dâr-ı bekâya rihlet
eden merhûm ve mağfûr el muhtâc ila rahmet-
i Rabbih-i el-Gafûr el-Hâc Sadullah Enverî
Efendi'nin ruhu için el Fâtiha, 10 Rebiülâhir
sene H. 1209. Kaynak: Yazar tarafından
çekilmiştir.

Resim 3: Sadullah Enverî'nin zevcesi Ayşe
Hatun'a ait Mezar Kitabesi, no: 6988
Merhûm ve mağfûr lehâ Enverî Efendi'nin
zevcesi Ayşe Hatun'un ruhu için el Fâtiha, 22
Zilhicce sene H. 1222. Kaynak: Yazar tarafından
çekilmiştir.

Resim 4: Sadullah Enverî'nin oğlu Dîvân-ı Hümâyûn Beylikçisi Ali Enverî Efendi, no: 6990. Ölüm tarihi: 18 Rebiülâhir sene H. 1235. Kaynak: Yazar tarafından çekilmiştir.

Resim 5: Dîvân-ı Hümâyûn Beylikçisi Ali Enverî Efendi'nin eşi Şerife Hatice İsmet Hanım, no: 6994. Ölüm tarihi: Rebiülâhir sene 1252. Kaynak: Yazar tarafından çekilmiştir.

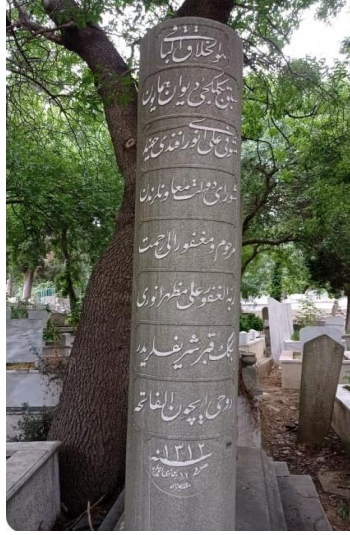
Ali Rıza Enverî Dîvân-ı Hümâyûn beylikçisi hizmetine kadar yükselmiş ve bu görevdeyken vefat etmiştir. Yanında bulunan eşi Şerife Hatice İsmet Hanım da peygamber soyuna mensuptur. Şerife Hatice Hanım Ali Enverî Efendi'den 17 yıl sonra ölmüştür. Babadan gelen devlet bürokrasisinde bulunma geleneği Ali Enverî'nin çocuklarında ve torunlarında sürmüştür; aile bir kaç kuşak kalemiye zümresi içinde çeşitli görevler üstlenmiştir. Bu süreklilik, Enverî'nin yalnızca bireysel yükselişlerle değil aynı zamanda kurumsal tecrübenin, ilişkiler ağının ve meslekî sermayenin kuşaktan kuşağa aktarımıyla şekillenen bir bürokratik aile geleneği oluşturduğunu göstermektedir.¹⁸

¹⁸ "... mukaddemâ vak'anüvis Enverî Efendi vefât ettikte Aydın Sancağı'nda Birgi nahiyesinde mahlûl olan ze'âmeti oğulları âmedi halifesinden Ali Enverî Efendi kullarına ve çakirlerinin selâm ağalığı hizmetinde olan Abdullah Behçet Efendi'ye iştirâken ol vakit tevcih ve ze'âmet açıkda kalmamasıçün on yedi târihinde nizâm-ı cedid esnâlarında Enderûn-ı Hümâyûn'dan gediği ilhâk olunmuş olup şimdi mumâileyh Abdullah Behçet fevt olup hissesi mahlûl olduğundan oğlu Mehmed Asım kendüye tevcih olunmasını bir kıt'a 'arzuhalîyle istid'â eder. Kuyûd-ı şürûdu lede'l-ihraç Ennerûn-ı Hümâyûn gediklisi olduğundan evlâda tevcihi şürûta muvâfık olmadığı derkâr olunup ze'âmet kalilü'n-nemâ mukaddema Enderûn-ı Hümâyûn'a mahsûs nânpâre olmayarak emekdârân-ı saltanat-ı seniyye evlâdı üzerinde olduğundan korutmak için hâdisen Enderûn-ı Hümâyûn gediklisine ilhâk olunduğu ve müteveffâ-yı mumâileyhin oğlu merkûm Asım'ın ahar bir cihetle medâr-ı ma'âşî olmayıp şâyân-ı re'ft ü merhamet olduğu ve ze'âmet-i mezbûrun oğluna tevcihi mücerred irâde-i merâhim-i ifâde-i şehriyârilerine mütevâkîf ve menût olmağla manzûr-ı şâhâneleri buyurulmak için 'arzuhal merkûm 'atebe-i 'ülyâ-yı mülûkâneleri kılındığı muhât-ı 'ilm-i 'âlîleri buyuruldukda sâire sirâyet etmemek şartıyla merhameten tevcihine müsâ'ade-i 'aliyeleri şâyân buyurulur ise ol bâbda ve her hâlde emr-i fermân şevketlü kerâmetlü mehâbetlü kudretlü velî-ni'metim efendim pâdişâhım hazretlerindir." Bu belge, Ali Enverî Efendi ile baba bir kardeşine verilen zeametın Behçet Enverî'nin oğlu ve Enverî'nin torunlarından Mehmed Asım'a intikal ettiğini göstermektedir. Ancak bu hatta ilişkin belge özetinde bir okuma hatası yapılmıştır. Özeten Enverî ismi yanlışlıkla Nuri şeklinde okunmuştur; BOA, HAT, 282/16792.

Resim 6: Dîvân-ı Hümâyûn Beylikçisi Ali Enverî Efendi'nin kızı Seyyide Fatıma Hanım, no: 6993. Ölüm tarihi: 26 Rebiülahir sene 1283. Kaynak: Yazar tarafından çekilmiştir.

Resim 7: Dîvân-ı Hümâyûn Beylikçisi Ali Enverî Efendi'nin Şûrâ-yı devlet muavini Ali Mazhar Enverî, no: 6984. Ölüm tarihi: 12 Cemaziyelahir sene 1319. Kaynak: Yazar tarafından çekilmiştir.

Resim 8: Mazhar Enverî'nin kızının oğlu Erkan-ı harp Bahriye Kaymakamı Hüsnî Hilmi Bey, no: 6985. Ölüm tarihi: 1 Cemaziyelahir sene 1318. Kaynak: Yazar tarafından çekilmiştir.

Tablo 3: Karacaahmet'te Bulunan Aile Üyeleri (Bayram, 2023).

No	İsim	Ada	Yakınlık	Görev
1	Sadullah Enverî	7. Ada A Bölümü	-	Vak'anüvis Anadolu Muhasebecisi
2	Ayşe Hatun	7. Ada A Bölümü	Eşi	-
3	Ali Enverî Efendi	7. Ada A Bölümü	Oğlu	Dîvân-ı Hümâyûn Beylikçisi
4	Şerife Hatice İsmet Hanım (Ali Enverî'nin eşi)	7. Ada A Bölümü	Gelini	-
5	Seyyide Fatıma Hanım (Ali Enverî'nin kızı)	7. Ada A Bölümü	Kız Torunu	-
6	Ali Mazhar Enverî ¹⁹ (Ali Enverî'nin oğlu)	7. Ada A Bölümü	Erkek Torunu	Şûrâ-yı Devlet Muavini
7			Torununun	

¹⁹ BOA kayıtlarına göre Ali Mazhar Enverî, Şûrâ-yı Devlet Evrak Müdür muavini olup 1845/1846 (H. 1262) yılında Dîvân-ı Hümâyûn kalemine girmiştir. Ayrıca Sadullah Enverî Bey'in oğlu olduğu belirtilmektedir; BOA, DH.SAİD, 3/8; DH.SAİD.d, 3/176; DH.SAİD, 32/6; HAT, 469/22948.

	Hüsni Hilmi Bey (Ali Mazhar Enverî Efendi'nin kızının oğlu)	7. Ada A Bölümü	Torunu	Erkan-ı Harbiye Bahriye Kaymakamı
8	Saliha Hanım	7. Ada C Bölümü	Reşit olan kızı	Mehmed Raşid Bey'in eşi

Sonuç

Bu makale, Sadullah Enverî'nin biyografisini yalnızca resmî görevleri ve vak'anüvis kimliği üzerinden değil; vefatına dair kayıtlar, tereke defteri ve İstanbul Üsküdar Karacaahmet'teki aile mezarlığına ilişkin verileri birlikte değerlendirerek daha önce incelenmemiş yönleriyle ele almaktadır. Bu üç veri grubunun bir arada değerlendirilmesi, Enverî'ye dair mevcut bilgilerin genişletilmesini ve biyografisinin daha bütüncül bir çerçevede ortaya konmasını sağlamıştır. Böylece Enverî'nin yalnızca üretken bir devlet tarihçisi olmadığı; 18. yüzyıl sonu Osmanlı bürokratik eliti içinde konumlanan, güçlü aile bağlarına ve dikkate değer bir servete sahip çok yönlü bir devlet adamı profili sergilediği ortaya konulmuştur.

Ahmed Vâsıf ve Halil Nuri'nin vefat ve terceme-i hâl kayıtları ile Şair Sürûrî'nin tarih manzumeleri, Enverî'nin ilmî ehliyeti, edebî kudreti ve karakterine dair çağdaş tanıklıklar sunarken; tereke ve aile mezarlığına ilişkin veriler, onun geniş bir haneye sahip, maddî bakımdan güçlü ve nesiller boyu bürokratik-askerî seçkinler içinde varlığını sürdüren bir aile geleneğinin merkezinde yer aldığını göstermektedir. Böylece Enverî, Osmanlı geç klasik dönemini temsil eden bir devlet adamı olarak “vak'anüvis”, “bürokrat”, “asker” ve “aile reisi” gibi farklı kimlikleri bir arada taşıyan önemli bir tarihsel aktör olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sadullah Enverî, sınırlı maddî imkânlarla sahip bir memur portresinden ziyade, muhtemelen çeşitli gelir ve tasarruf mekanizmalarıyla kayda değer bir servet biriktirmiş bir Osmanlı bürokratıdır. Vefatının ardından bu birikim, hem İstanbul-Üsküdar-Karacaahmet'teki aile sofasının oluşumunda hem de çocukları ve torunları aracılığıyla nesiller boyu sürdürülen bürokratik kariyerlerde somutlaşarak kalıcı bir aile mirasına dönüşmüştür.

Ölüm kayıtları, tereke defteri ve Karacaahmet'teki aile mezarlığına dair veriler birlikte değerlendirildiğinde ve de arşivde dağınık hâlde bulunan bilgilerin bir araya getirilmesiyle Enverî'nin biyografisine ilişkin mevcut kabullerin yeniden gözden geçirilmesi mümkün olmuştur. Bu veriler, Sadullah Enverî'nin yalnızca bir vak'anüvis olarak değil; geniş aile yapısına, dikkate değer bir servete ve bürokratik çevre içinde güçlü bir konuma sahip bir devlet adamı olduğunu göstermektedir. Bu yönüyle çalışma, geç klasik dönem Osmanlı bürokrasisinin sosyal ve ekonomik yapısını yüksek statülü bir devlet adamının hayatı üzerinden görünür kılmakta ve mikro-tarihsel yaklaşımın bireysel bir biyografi aracılığıyla daha geniş tarihsel bağlamları anlamadaki imkânlarını ortaya koymaktadır.

Kaynaklar

Açıkel, A., & Alkoç, Ş. S. (2024). Osmanlı'da erkek giyiminde kürk kullanımı ve kürk çeşitleri: Tokat örneği (1771–1830). *History Studies*, 16(3), 337–353.

- Afyoncu, E. (2012). *Tanzimat öncesi Osmanlı tarihi araştırma rehberi*. Yeditepe Yayınları.
- Akkaya, M. (2010). *17. yüzyılın ilk çeyreğinde Üsküdar* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Gazi Üniversitesi.
- Akköy, Y. (2021). *17 ve 18. yüzyıllar arası Osmanlı Devleti'nde kadın ve aile* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Adnan Menderes Üniversitesi.
- Aksan, V. H. (2010). *Kuşatılmış bir imparatorluk: Osmanlı harpleri 1700–1780*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Aktan, H. (2001). İstilâd. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi içinde (C. 23, ss. 361–362). TDV Yayınları.
- Aktan, H. (2008). *Mukayeseli İslâm miras hukuku*. Işık Akademi Yayınları.
- Aktepe, M. (1995). Enverî, Sâdullah. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi içinde (C. 11, ss. 268–270). TDV Yayınları.
- Babinger, F. (1992). *Osmanlı tarih yazarları ve eserleri* (C. Üçok, Çev.). Kültür Bakanlığı Yayınları. (Orijinal eser 1927'de yayımlanmıştır).
- Bacqué, L., & Ambros, E. G. (2012). Cem et la légende de la princesse française selon Evliya Çelebi. *Osmanlı Araştırmaları*, 39, 120–142.
- Bayram, Ü. F. (2023). *Sadullah Enverî Târîhi 1787–1792: Osmanlı-Rus Avusturya savaşı üçüncü cilt inceleme ve metin*. TÜBA.
- Bozkurt, F. (2011). *Tereke defterleri ve Osmanlı maddî kültüründe değişim: 1785–1875 İstanbul örneği* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Sakarya Üniversitesi.
- Bozkurt, F. (2013). Osmanlı dönemi tereke defterleri ve tereke çalışmaları. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 11(22), 193–229.
- Bozkurt, F. (2023). Tereke defterleri neyi ne kadar derler? Tereke defterlerinin imkân ve sınırlılıkları. K. Yıldız (Ed.), *Terekeler neyi derler? Miras kayıtlarının izinde Osmanlı araştırmaları* içinde (ss. 201–243). Ketebe Yayınları.
- Borsa İstanbul. (t.y.). *Kıymetli madenler ve kıymetli taşlar piyasası verileri*. <https://www.borsaistanbul.com/veriler/kiymetli-madenler-ve-kiymetli-taslar-piyasasi>
- Bursalı Mehmed Tahir. (1342). *Osmanlı müellifleri*. Matbaa-i Âmire.
- Cevdet Paşa. (2017). *Târîh-i Cevdet* (S. E. Karakuş & M. Babuçoğlu, Haz.). Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği Kültür Yayınları.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi. (19.10.1226/27.10.1811). Cevdet Maliye [C.ML], 280/11491.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi. (29.12.1220/19.03.1806). Cevdet Tımar [C.TZ], 149/7434.

- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi. (00.00.1249/00.00.1249). Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl İdare-i Umumiyesi [DH.SAİD], 3/8.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi. (00.00.1249/00.00.1833). Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl İdare-i Umumiyesi [DH.SAİD], 32/6.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi. (29.12.1249/08.05.1834). Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl İdare-i Umumiyesi Defterleri Fihristi [DH.SAİD.d], 3/176.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi. (29.12.1208/27.07.1794). Hatt-ı Hümayûn [HAT], 178/7870.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi. (29.12.1224/03.02.1810). Hatt-ı Hümayûn [HAT], 282/16792.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi. (29.12.1248/18.05.1833). Hatt-ı Hümayûn [HAT], 469/22948.
- Çağman, E. (1999). III. Selim'e sunulan bir ıslahat raporu: Mehmet Şerif Efendi layihası. *Divan*, 2, 217–233.
- Çalışkan, M. S. (2000). *(Vekâyi'nüvis) Enverî Sadullah Efendi ve Tarihi'nin I. cildinin metin ve tablâli (1182–1188/1768–1774)* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Çiçek, H. (2018a). *(Vekâyi'nüvis) Sadullah Enverî Efendi ve Tarihi'nin II. cildinin metin ve tablâli (1187–1197/1774–1783)* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Atatürk Üniversitesi.
- Çiçek, H. (2018b). Müntehabât-ı Ahmed Câvid Bey isimli eserin kaynaklarından Enverî Târîhi'nin ikinci cildi. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21, 240–260.
- Ergun, S. N. (1936). *Türk şairleri* (C. 3). Suhulet Basımevi.
- Erünsal, İ. E. (2023). 'Terekelerin izinde Osmanlı araştırmaları. K. Yıldız (Ed.), *Terekeler neyi derler? Miras kayıtlarının izinde Osmanlı araştırmaları* içinde (ss. 29–146). Ketebe Yayınları.
- Gül, A. (2025). Şahsî kütüphanelerine göre Osmanlı devlet adamlarının tarih kitabı sahipliği ve tarihe ilgileri. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 54, 315–394.
- Hicrî takvim hesaplama. (t.y.). <https://hicri-takvim.hesaplama.net/>
- İlgürel, M. (1994). *Mebâsinü'l-âsâr ve bakâikü'l-abbâr*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kalaycı, M., & Öztürk, E. (2017). 18. yüzyıl Osmanlı coğrafyasında tütünün sosyo-kültürel zeminine dair bir metin. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 58(1), 1–45.
- Karaca, F. (2002). Kürk. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi içinde (C. 26, ss. 568–570). TDV Yayınları.
- Karal, E. Z. (1988). *Selim III'ün hatt-ı hümayânları: Nizâm-ı Cedid (1789–1807)*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kılıç, M. (2013). From mobile to immobile smoker. *Turkish Studies*, 8(11), 193–202.
- Kütükoğlu, B. (1994). *Vekâyi'nüvis makaleler*. İstanbul Fetih Cemiyeti.

- Oktay, A. S. (1998). *Kınalızâde Ali Efendi ve Ablâk-ı Alâî* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Öğreten, A. (1989). *Nizâm-ı Cedîd'e dâ'ir ıslâhât lâyhaları* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Özcan, T. (2005). Muhallefât. İçinde. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 30, ss. 406–407). TDV Yayınları.
- Pakalın, M. Z. (1983). *Tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü* (C. 3). Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2002). Kuruş. İçinde. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 26, ss. 458–459). TDV Yayınları.
- Parmaksızoglu, İ. (1968). Enverî Sadullah. İçinde. *Türk Ansiklopedisi* (C. 15, ss. 230–231).
- Sahillioğlu, H. (1989). Altın. İçinde. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 2, ss. 533–534). TDV Yayınları.
- Sarıkaya, H. (2017). *Ahmed Vasıf Efendi Mehâsinü'l-Âsâr ve hakâikü'l-abbâr*. Çamlıca Yayınları.
- Sarıkaya, H. (2022). Selef-halef iki vak'anüvîs Sa'dullah Enverî ve Halîl Nûrî'nin terekeleri. *Belleten*, 86(305), 177–218.
- Şahin, K. Ş. (2016). Ahmed Feyzi'nin Şatrançnâme-i Rüşdiyyesi. *The Journal of International Social Research*, 9(47), 157–168.
- Toprak, S. V. (2015). *Vak'anüvis Halîl Nuri Bey: Nûrî Tarihi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.